

Sobre *El Libre del gentil e dels tres savis* en romanès

XAVIER MONTOLIU PAULI

xavixu@hotmail.es

Recibido: mayo de 2011. Aceptado: Junio de 2011

Resum: L'article presenta l'edició de la traducció romanesa del *Llibre del gentil i els tres savis*, a càrrec de Jana Balacciu Matei, publicació apareguda a l'editorial Meronia de Bucarest la tardor del 2010. També conté la reproducció d'una conversa mantinguda amb la traductora sobre l'obra de Llull a Romania.

Paraules clau: Llull en romanès, Jana Balacciu Matei, *Llibre del gentil i els tres savis*, *Cărtea păgânului și a celor trei înțelepți*

Abstract: The article presents the edition of the romanian translation of *Llibre del gentil i els tres savis*, by Jana Balacciu Matei, publication appeared to the publisher Meronia of Bucarest, in autumn 2010. It also contains the reproduction of a conversation kept with the translator.

Key words: Llull in romanian language, Jana Balacciu Matei, *Llibre del gentil i els tres savis*, *Cărtea păgânului și a celor trei înțelepți*

L'any 2010 s'ha publicat a l'Editorial Meronia de Bucarest el volum trenta-dos dins de la col·lecció Biblioteca de Cultură Catalană. Es tracta de la traducció del *Llibre del gentil i els tres savis* de Ramon Llull que la catalanòfila Jana Balacciu Matei ha traslladat al romanès: *Cărtea păgânului și a celor trei înțelepți*.

El llibre s'enceta amb el pròleg «Ramon Llull: els inicis del diàleg interligiós en l'Europa del segle XIII» que signa el doctor Armand Puig, degà de la facultat de Teologia de Catalunya. Segueix una taula cronològica sobre Llull i el lul·lisme: des del naixement de Llull fins a l'any 2001. A continuació, una breu nota de caire filològic de la traductora on declara que assumeix la decisió final dels suggeriments que li hagin pogut proporcionar Grete Tartler i Elena Lazăr, així com també de les notes que hi ha al peu de la traducció —al voltant d'una trentena. Aquesta nota també ens informa que la traducció s'ha fet a partir del text del *Gentil* editat per Antoni Bonner, publicat pel Patronat Ramon Llull, a Palma el 2001. Per acabar aquest pòrtic, l'edició reproduïx els dibuixos dels cinc arbres cedits per a aquesta traducció per la seva autora Aina Bonner, i que provenen de l'edició a cura d'A. Bonner.

1. LLULL PARLA AL SEGLE XXI

Unes poques però denses pàgines de prefaci aconseguen establir una preparació i adequació impecables per al lector romanès que té a les seves mans el *Gentil*.

En aquesta *captatio benevolentiae* es comença parlant de la vigència i grandesa de Llull, certament en diferents camps del coneixement i per part de diferents agents, com són «filòsofs, teòlegs, crítics literaris, matemàtics i informàtics» que dediquen llibres i estudis, així com també per les contínues edicions i traduccions. El doctor Puig descriu d'una banda l'època en què va viure Llull, i la convivència de les tres religions monoteistes en el Mediterrani entre Àfrica i Europa, i de l'altra, la trajectòria biobibliogràfica de l'autor: «l'obra de Llull abraça les més diverses branques del saber (filosofia, teologia, geometria, medicina, astronomia, retòrica, lògica) i de la vivència religiosa», per acabar arribant a l'Art de Llull, sense oblidar la necessitat d'estudi de llengües que Llull considerava. En els darrers paràgrafs, s'hi exposa el ressò dels escrits de Llull, ja en vida seva, i les vicissituds posteriors de la seva obra i el lul·lisme emergent, fins arribar a l'actualitat del pensament de Llull, en termes d'identitat i diàleg: «aquesta fórmula és d'una actualitat absoluta. Llull parla al segle XXI».

Tal i com diu Puig: «la traducció romanesa del *Llibre del gentil i els tres savis* mostrarà als lectors que Llull se situa en un registre divers del de Tomàs [Sant Tomàs d'Aquino, i la seva *Summa contra Gentiles*], ja que és un expositiu de les veritats de la fe cristiana però alhora un pensador convençut de la bondat del diàleg intel·lectual i vital amb jueus i musulmans».

És l'actualitat d'aquest concepte, el del diàleg, en un autor del segle XIII, el que ha suscitat situar, com fa el doctor Puig, també en l'obra de Llull els orígens del diàleg interreligiós entre representants de diferents confessions, com és ara el cas del *Gentil*, amb els textos dialogats, que són diàlegs literaris, dels tres savis: el jueu, el cristià i el musulmà.

Ara com ara, tres ressenyes aparegudes a Bucarest sobre el llibre capitalitzen llurs comentaris entorn de la idea del diàleg, tildant-lo d'interreligiós o ecumènic¹. Stelian Țurlea dóna la benvinguda a la traducció en un article publicat a *Ziarul de duminică*². D'entrada considera que la traducció romanesa del llibre és un acte de cultura que es mereix ser saludat com cal. Després de comentar el contingut del *Gentil*, concretament sobre els arguments i els contraarguments i

¹ En la introducció de l'edició del *Gentil* a cura d'Antoni Bonner (Bonner, A. (1993) es diu: «A l'epíleg, el gentil, ple d'alegria per haver descobert la veritat, fa una llarga i apassionada oració sobre les virtuts divines, les virtuts creades i els vicis, que es podria qualificar d'ecumènica o d'interreligiosa, perquè es fa en termes generals, acceptables per a les tres fes. (...) Aquest desenllaç, tan sorprenent per al gentil com per al lector modern, ha suscitat molts comentaris, però no hi pot haver dubte (...) que, per a l'autor, el guanyador ha estat el cristià».

² El 3 de febrer de 2011, . <<http://www.zf.ro/ziarul-de-duminica/cum-sa-adiuci-spre-mantuire-un-pagan-de-stelian-turlea-7947095>>

el tramat lògic sobre el qual es basteix el llibre, considera que conclusions com les que Llull redacta en el llibre: «e que tant de temps durás nostra esputatió tro que tos .iii. aguessen .i. ffe, .i. lig tan solament, e que enffre nos aguessem manera de honrar e servir la .i. l'autre, per so que enans nos puscam concordar? Cor guerra, treball, malevolenssa, e donar dan, e honta enpatxa los homens a eser concordants en .i. creenssa»³ emeses al segle XIII, «són del tot sorprenents, sobretot pel fet que ni avui en dia s'han posat en pràctica i no tenen cap possibilitat de posar-s'hi. Ramon Llull s'identifica, per això, amb els inicis del diàleg interreligiós». Țurlea acaba l'article dient: «no sé quants lectors tindrà aquest llibre en romanès, que, malgrat el tema, és sorprenent, viu i modern. Però qui desitgi assaborir les argumentacions lògiques i els raonaments demostratius tindrà moltes delícies estètiques».

En canvi, de l'altre banda es decanten les dues altres recensions. Concisa i de difusió és la de Daniel Nicolescu⁴: «el diàleg —aquesta és la gran lliçó que donava als seus contemporanis el 1270 un savi català de Mallorca, Ramon Llull, el tità el nom del qual el porta l'institut català per al diàleg cultural a l'exterior (...). Si visiteu Palma i la imponent catedral al costat del mar, no oblideu de mirar atentament la façana. Esculpit en pedra, Ramon Llull encara propaga la necessitat del diàleg entre religions. Una necessitat imperiosa encara avui en dia». En canvi, en el l'article de Grete Tartler⁵ ja s'apel·la al lector sobre aquest tema des del mateix títol: «Què en deien els seguidors de l'ecumenisme ara fa set segles». Tartler considera que «el *Llibre del gentil i els tres savis* pot ser encara molt útil avui en dia —no només per a persones que es dediquin a meditar o teòlegs, sinó també per a polítics o diplomàtics. El diàleg entre «els homes dels Llibres», representat majorment per les tres religions monoteistes abrahàmiques (amb el benentès, en el món hispanoàrab) té encara la mateixa rellevància avui en dia».

Sigui com sigui, és admirable com Llull en el *Gentil*, després de plànyer-se —Llull intencionadament no precisa quin és el savi que ho fa— de la divisió dels homes en creences, maneja amb correcció, respecte i amabilitat la discussió entre els tres savis; és en aquests diàlegs partidaris de l'ecumenisme lul·lià han vist la promoció de les relacions de convivència, tolerància, entre diferents fes.

2. ALGUNES QÜESTIONS DE RESPONSABILITAT

Jana Balacciu Matei acompanya també amb cura el lector amb un parell d'elements previs que van contextualitzant la traducció. D'una banda, un quadre cronològic i de l'altra, una nota de caire filològic que signa ella mateixa. I ja dins del text traduït, mitjançant notes a peu de pàgina.

³ Bonner (1993: 209).

⁴ A *Timeout*, 10 de febrer de 2011: <<http://www.timeoutbucuresti.ro/carti/6351/7973217/re-cenzie-cartea-paganului-si-a-celor-trei-intelepti-ramon-llull.html>>

⁵ A *Ziarul de duminică*, 19 de maig de 2011: <<http://www.zf.ro/ziarul-de-duminica/ce-si-spu-neau-nadajduitorii-de-ecumenism-acum-sapte-secole-de-grete-tartler-8275560>>

Sobre el Quadre cronològic. Val la pena fer notar alguns noms o fets posteriors a la vida de Llull de la qual se'n fa un repàs exhaustiu. Fonamentalment, trobem esmentats seguidors o coneixedors europeus (però també algun detractor) de l'obra lul·liana, com ara Agrippa de Nettesheim, Giordano Bruno, Leibniz o Ivo Salzinger, però també la creació del Patronat Ramon Llull i del Raimundus Lullus Institut a Friburg, fins a la digitalització del corpus lul·lià, etc.

Sobre la Nota filològica. La traductora fa alguns advertiments precisos i interessants sobre l'obra i la traducció. En primer lloc, explica com l'obra original va ser escrita adreçada a un públic ampli, possiblement per il·lustrar la manera com podien ser usats en converses religioses arguments lògics.

Essent com és un dels primers llibres de Llull, també un dels primers llibres filosòfics escrits en català, la traductora palesa immediatament la qüestió del problema de la llengua i l'estil. Per a la trama del pròleg —recordem que el Gentil conté una primera part narrativa que és anomenada «pròleg»—, s'usa una llengua corrent, simple, pròpia de l'època. Per al cos del llibre, en canvi, on les intervencions dels personatges pertanyen al discurs i al raonament, cal un lèxic culte, amb una terminologia filosòfica que es barreja amb termes religiosos, i estructures pròpies de l'argumentació lògica.

Matei informa el lector de l'extraordinària capacitat lingüística creadora de Llull —extremadament moderna quant al vocabulari i amb una sintaxi complexa—, una capacitat que parteix de la vernacularització del llenguatge científic, i explica que molts termes, neologismes, es troben per primera vegada documentats en l'obra de Llull. Conclou doncs que no ha de sorprendre al lector aquest aspecte gairebé contemporani del lèxic romanès de la traducció. Si bé això no significa que l'exercici de la traducció no hagi implicat una permanent negociació amb la llengua original.

Així, Matei exemplifica en aquesta nota de quina manera ha intentat destriar el sentit semàntic correcte del català, per traspasar-lo en romanès, encara que fos amb diferents mots (per exemple, del verb català «mostrar» apareixen els verbs romanesos *a demonstra*, *a (se) revela*, *a confirma*). O per al substantiu català «obra», els corresponents romanesos: *lucrare divina* [treball diví], *operație (intelectuală)*, *activitate*. O bé «creatura» per *creatură*, *făptură*, *ființă*, *creată*. Tot i així, s'ha sentit que podia «traïr» el text quan ha reduït a sintagmes romanesos paraules que només apareixen en l'obra de Llull, per exemple les que han estat construïdes a partir del model *amor-amar*, o poderajar<poder, saviejar<saviesa, granejar<granea. Un altre aspecte ressenyable són els termes pròpiament religiosos, intentant incorporar en la traducció els termes tradicionalment romanesos, però incorporant neologismes del romanès, sobretot quan l'ús dels termes sinònims en romanès podria haver creat discrepàncies estilístiques. En aquest sentit, Tartler opina que Matei «opta pels neologismes d'origen romànic en el cas de termes religiosos, però no només, perquè també escull entre els diferents sentits semàntics d'aquestes paraules (...)». En definitiva, aquestes acurades tries, no alteren la manera com Llull ha concebut el desenvolupament de l'obra. Tartler acaba dient: «La bellesa del text conserva

d'aquesta manera la seqüència poètica original i el ritme de la frase (recordant molt la frase equilibrada del discurs àrab, que el mateix Llull confessa haver tingut com a model; per la qual cosa s'ha suposat fins i tot que el volum hauria estat escrit primer en àrab)».

Apareixen una trentena de notes a peu de pàgina, totes de la traductora. Llevat de dues que són meres traduccions d'invocacions llatines al romanès, la resta s'agrupen entre informacions culturals de caire religiós, sobretot tenint en compte que el lector romanès té com a referent religiós l'ortodòxia cristiana o d'explicació sobre la mateixa obra de Llull, d'una banda, i de l'altra, aclariments de tipus lingüístic, de com cal entendre un mot romanès si el sentit actual s'ha ampliat o canviat en relació al que tenia abans, o bé contrastant el sentit català i romanès.

Entre les informacions culturals a les notes a peu de pàgina, uns exemples: la traductora enumera les virtuts teològals i les cardinals, dels pecats mortals del cristià, o adjectiva les captivitats que ha patit el poble d'Israel, o bé especifica la concepció ternària de la creació en Llull, o bé l'aclariment del nom antic de Medina (*Trip / Yathrib*)⁶ i alguns altres sobre fragments esmentats per Llull, que no pertanyen a l'Alcorà sinó a la tradició islàmica.

En dos moments, dins del segon llibre, concretament en el corresponent a la intervenció del jueu, la traductora aclareix que el filòsof de qui parla el text és Aristòtil, quan Llull reprèn la teoria sobre les causes.

O de llengua. Per exemple quan es parla de caritat / *caritate* (del segon llibre, del segon arbre, Flor 7) la traductora indica quin és el seu significat més ampli que en romanès. Igualment explicita l'ajustament del terme català *accídia / del sare*, el significat del qual conté un component espiritual, fet pel qual en alguns altres treballs romanesos es prefereix a la forma *akedia* (del llatí *ac dia*).

3. EN LA FOREST

Reproduïm a continuació una conversa mantinguda amb la traductora.

XM. La vostra trajectòria com a traductora del català al romanès és prou coneguda, sobretot en obres literàries de caire canònic, especialment contemporànies. Quin és el motiu que us ha temptat a traduir una obra d'un clàssic com Ramon Llull i el seu *Gentil*? I de quina manera us heu preparat per capbussar-vos en l'obra lul·liana? Traduir Llull és també esdevenir un especialista en Llull?

JM. De fet, m'heu fet quatre preguntes, que crec que amaguen uns «per què». Per què he arribat tan tard a Ramon Llull, per què aquesta inversió en la

⁶ Entre barres, en primer lloc el mot català, en rodona. Després de la barra inclinada i en cursiva, el mot romanès.

cronologia de la col·lecció, de la contemporaneïtat cap als inicis? Al seu torn, la resposta, o les respostes impliquen uns «perquè». Perquè he iniciat aquesta Biblioteca de Cultura Catalana, com un mitjà per promoure d'una manera organitzada la literatura catalana a Romania. I mitjançant la literatura (i els pròlegs que acompanyen les obres) donar a conèixer la ideosincràsia del poble català. I hem pensat que la millor manera d'atraure el lector és tot oferint-li al començament obres que es corresponguin amb la sensibilitat estètica contemporània, i que parlin sobre el món català, d'una manera «singular i universal». D'altra banda, no m'he vist amb cor de traduir Llull. Ha calgut, doncs, una doble preparació. Per un cantó, la dels lectors, per a poder rebre'l no només com un gran teòleg i pensador, sinó com un clàssic d'una determinada cultura, la catalana. Per l'altre, la meua, com a traductora. A més, l'actualitat del pensament de Ramon Llull en el context de l'actualitat del diàleg interreligiós i intercultural m'ha fet pensar que havia arribat el moment de presentar i traduir Llull en l'espai romanès.

XM. En l'edició de la traducció, heu redactat una nota adreçada al lector romanès, justificant la vostra tria per un lèxic modern i, en definitiva, per tant heu pres partit. Ens podríeu explicar quines han estat les dificultats lingüístiques i de traducció en aquest sentit?

JM. Hauria estat impossible traduir en la llengua romanesa del segle XIII, pel sol motiu que aquesta... no era usada encara en l'escriptura. Per motius històrics, sobre els quals no insistiré ara, la llengua de l'església i de la cultura romanesa en l'Edat mitjana era l'eslavó, la llengua eslava antiga amb particularitats locals. D'altra banda, el lèxic lul·lià coincideix essencialment amb el català modern, i per tant la tria m'ha semblat del tot justificada. La nota adreçada al lector volia avançar-se a una mostra de possible estupefacció del lector romanès davant la modernitat d'un text del segle XIII. Les grans dificultats de la traducció no han estat de caire lèxic, sinó sintàctic. El rigor lògic de les exposicions dels tres savis obligava a entendre i oferir al lector la possibilitat d'entendre exactament el sentit de cada frase. Per això, la feina del traductor ha anat unida en tot moment a la de l'investigador del pensament de Llull. A vegades, he recorregut també a l'ajuda d'uns bons coneixedors de l'obra de Llull, amb preguntes concretes, com ara Joan Santanach.

XM. Ja des de la mort de Llull, el seu pensament i obra comencen a circular per tot Europa. Amb la vostra traducció, podem dir que si bé és el primer cop que es publica Llull en romanès, l'autor no és gens desconegut. Quina és la seva recepció i estudi, o millor dit, l'actualitat del seu pensament, d'acord amb el títol del pròleg del dr. Puig «**Ramon Llull**: els inicis del diàleg interreligiós en l'Europa del segle XIII»?

JM. Ramon Llull no era desconegut a Romania; era conegut en alguns cercles prou reduïts d'especialistes, però no pel gran públic. Era conegut pels filòlegs, com a fundador de la llengua catalana literària, i pels teòlegs. Després del 1989, quan la llibertat d'expressió ha estat possible, els comentaristes de Llull (conegut per fonts de segona mà) han estat, sobretot, seguidors de l'esoterisme i l'alquímia. Una imatge distorsionada del beat. Havíem perdut, a

casa nostra, a Romania, l'extraordinària oportunitat de tenir un llibre consagrat a l'Art de Ramon Llull. Quan el maig de 1991, va ser assassinat a Chicago, l'historiador de les religions Ioan Petru Culianu (un romanès exiliat el 1972), entre els papers que tenia a la taula del despatx, es van trobar alguns projectes de llibres entre els quals l'*Art combinatòria* de Raymundus Lullus. I són moltes les cites sobre el *Gentil* en articles de revistes d'una relativa àmplia difusió, que parlen d'ell com d'un promotor del diàleg interreligiós. Havia arribat el moment que es pogués llegir el llibre.

XM. Per acabar, sembla que teniu en projecte la traducció del *Blaquerna*. Ens en podríeu fer cinc cèntims d'aquest segon projecte lul·lià a Meronia?

JM. Em sembla una nova prova de la grandesa de Ramon Llull. I per a mi un repte immens. Entre d'altres, aconseguir arribar a l'alçada que és la joia literària del Llibre d'amic e Amat!